

Д. О. Кулик

**ДО ПИТАННЯ ФОРМИ
РОЗРАХУНКОВОГО ЧЕКА**

Анотація. Здійснено аналіз характерних рис та особливостей форми розрахункового чека в Україні та іноземних державах, а також визначено напрямки її вдосконалення в контексті реформування правового регулювання використання безготівкових розрахунків у цивільному обігу.

Ключові слова: правова природа, розрахунковий чек, чековий обіг.

Аннотация. Осуществлен анализ характерных черт и особенностей формы расчетного чека в Украине и иностранных государствах, а также определены направления её совершенствования в контексте реформирования правового регулирования использования безналичных расчетов в гражданском обороте.

Ключевые слова: правовая природа, расчетный чек, чековый оборот.

Abstract. The analysis of the characteristics and peculiarities of form pay check in Ukraine and foreign countries is made; also it was determined ways of improving it in the context of improving the legal reformation of non-cash payments in civil circulation.

Key words: legal nature, the settlement check, checking circulation.

Розвиток економіки будь-якої сучасної держави, в тому числі України, сьогодні неможливий без належного рівня розвитку грошової системи, високоефективної системи грошового обігу і використання сучасних платіжних механізмів. Зростаюча з кожним днем потреба учасників цивільного обігу у збільшенні об'єму грошової маси може бути компенсована збільшенням швидкості обігу капіталу, що сьогодні забезпечується поширенням безготівкових розрахунків. Разом із тим, грошовий обіг в Україні, на відміну від європейських держав, характеризується більшою часткою готівкових розрахунків порівняно із безготівковими.

За таких умов питання цивільно-правового регулювання готівкових і безготівкових розрахунків набувають додаткової актуальності. Значне зростання ролі безготівкових розрахунків викликане потребами побутового характеру і значенням безготівкових розрахунків як засобу здійснення підприємницької діяльності, а тому кількість безготівкових рахунків збільшується з кожним днем.

Аналіз деяких питань щодо правової природи та особливостей розрахункового чека здійснювали такі науковці, як М. М. Агарков, В. М. Гордон, Л. С. Ельяссон, В. О. Белов, Н. Й. Нерсесов, Г. Ф. Шершеневич, В. Л. Яроцький та інші. Проте, незважаючи на наукове значення проведених досліджень, питання щодо особливостей форми розрахункового чека та сучасного стану його правового режиму залишились малодослідженими. Тому метою поданої статті є розкриття характерних рис та особливостей форми розрахункового чека, що визначені законодавством України та деяких іноземних держав.

У радянський період розрахунковим правовідносинам здебільшого відводилася роль лише в аспекті адміністративно-командних методів управління економікою, а не самостійних відносин, що опосередковували цивільний обіг. На сьогодні ситуація змінилася. Платіжний механізм являє собою одну з базових структур ринкової економіки, оскільки передача майна, виконання робіт, надання різного виду послуг при здійсненні підприємницької діяльності супроводжується отриманням компенсуючого еквіваленту. В більшості випадків зобов'язання з надання цього еквіваленту отримують характер грошового зобов'язання. Крім цього, існують ситуації, за яких передача (перерахування) грошових коштів є предметом безпосереднього правочину (видача займу, кредиту).

Тенденції сучасних розрахункових відносин значною мірою обумовлюються суттєвими змінами у сфері здійснення банківських операцій. Розвиток економічних відносин обумовив те, що на цей час суб'єкти розрахункових відносин самостійно, згідно з чинним законодавством України, обирають форму і порядок здійснення розрахунку. Водночас законодавство України, що регулює здійснення розрахунків, зокрема, Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Закон України «Про банки і банківську діяльність», Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті, інші нормативно-правові акти, недосконало регулюють здійснення розрахункових відносин.

Зазначимо, що особливостями розрахункових відносин є те, що вони виникають внаслідок необхідності погашення грошового боргу за основним зобов'язанням, за своєю суттю вони є грошовими зобов'язаннями, а їхньою метою є припинення грошового зобов'язання, що витікає з основних правовідносин, тоді як реалізація розрахункових відносин у більшості випадків (зокрема, при безготівкових розрахунках) відбувається за участі спеціального суб'єкта. Крім цього, розрахункові зобов'язання самостійні та незалежні від основного зобов'язання, за своєю природою належать до предмету регулювання цивільного права, хоч окремі види розрахункових відносин регулюються нормами господарського права, зокрема, розрахункові відносини, що виникають внаслідок господарської діяльності банку як суб'єкта господарювання, а також міжнародного торгового права, – міжнародні господарські відносини тощо.

Разом із тим урегулювання певних видів розрахункових відносин нормами інших суміжних галузей права не вказує на різноманітність досліджуваних відносин в цілому, а лише співвідноситься як спеціальне та загальне. У разі, якщо певне питання не було врегульоване спеціальним законом, регламентація такого виду розрахункових відносин здійснюється за допомогою норм цивільного права. При цьому місце розрахункових відносин у цивільному обігу не завжди однакове, зокрема, одні розрахункові відносини передують наступним грошовим операціям, інші — опосередковують процес передачі цінностей від однієї особи іншій, а іноді розрахункові відносини, що виникли з елементів окремих договірних зобов'язань, створюють в результаті новий договірний вид відносин.

Так, Цивільний кодекс України в статті 1087, що має назву «Форми розрахунків», встановлює таке: «Розрахунки за участю фізичних осіб, не пов'язані із здійсненням ними підприємницької діяльності, можуть провадитися у готівковій або в безготівковій формі за допомогою розрахункових документів в електронному або паперовому вигляді». Поряд із цим терміном далі, в статті 1088, мова йде вже не про форми розрахунків, а про види безготівкових розрахунків у вигляді розрахунків із застосуванням платіжних доручень, акредитивів, розрахункових чеків (чеків), розрахунків за інкасо, а також інших розрахунків, передбачених законом, банківськими правилами та звичаями ділового обігу [1].

Характер та зміст зобов'язання, що виникає на підставі оформлення та видачі розрахункового чека, повинні чітко відобразитися в його формі та бути визначені в його тексті. Це правило забезпечує безумовність посвідчених ним майнових прав чекодержателя, ілюструючи прояв таких ознак цінних паперів як легітимація й літеральність. Це означає, що розрахунковий чек повинен містити в собі такі необхідні складові частини, які б за формою й змістом (реквізитним складом) не залишали сумнівів щодо вираженої в документі дійсної волі чекодавця.

Загалом, розрахунковий чек з'являється у середньовічній Європі, що пов'язане з розвитком торгівлі й удосконаленням засобів забезпечення сфери розрахунків. Батьківщиною конструкції розрахункового чека є Італія. Водночас в історії виникнення та розвитку конструкції розрахункового чека велике значення має поява документів, що виникли в Голландії в XVI ст. Вони мали форму квитанції, яка видавалася чекодавцем на ім'я третьої особи-платника з метою посвідчення одержання від нього певної грошової суми. Надалі платник використовував видані йому квитанції як засоби платежу, а пред'явник, у свою чергу, набував права на одержання зазначеної в документі грошової суми від уповноваженої особи. Останньою зазвичай виступала відповідна кредитна установа [2, с. 289].

Формальний характер розрахункового чека як документа є зворотним боком відносною простотою розрахунково-чекового зобов'язання. В. М. Гордон з цього приводу зазначав: «Якщо простота документа базується на принципі «зайвий текст не принижує вагомість документа», то формалізм дотримується принципу «чого немає в документі, того не існує» [3, с. 95]. Формалізм розрахункового чека, як і інших цінних паперів, знаходить вияв у вимогах щодо його письмової форми й реквізитів, а також у дотриманні деяких формальностей для набуття й здійснення посвідчених ним майнових прав. Усний правочин про передачу прав за розрахунковим чеком, навіть вчинений привселюдно, не може мати наслідком виникнення розрахунково-чекових правовідносин.

Реквізитний склад розрахункового чека визначається положеннями Інструкції Національного банку України № 22 «Про безготівкові розрахунки в національній валюті України». Відповідно до зазначеного положення, розрахунковий чек – це розрахунковий документ, що містить нічим не обумовлене письмове розпорядження власника рахунку (чекодавця) банку-емітенту, в якому відкрито його рахунок, про сплату чекодержателю зазначеної в чеку суми коштів [3]. При цьому правове значення

реквізитів розрахункового чека полягає в тому, що вони повинні забезпечити його інформаційно-легітимізаційне призначення як документа, що полягає у чіткій фіксації характеру та змісту посвідчених ним майнових прав.

Значення правової інформації, що становить зміст реквізитів розрахункового чека, для виникнення та розвитку розрахунково-чекового правовідношення обумовлює чітке законодавче закріплення їхнього вичерпного переліку. Згідно з положеннями ч. 6 ст. 1102 ЦК України розрахунковий чек має містити всі реквізити, передбачені банківськими правилами [1]. При цьому розрахунковий чек, в якому відсутній будь-який із реквізитів або до якого внесені виправлення, є недійсним. Згідно з положеннями Інструкції Національного банку України № 22 «Про безготівкові розрахунки в національній валюті України» зміст розрахункового чека становлять такі реквізити: найменування «чек», включене в текст документа; доручення банку-платникові виплатити певну грошову суму; найменування банку-платника й вказівка рахунку, з якого повинен бути зроблений платіж; вказівка валюти платежу; вказівка дати й місця складання чека; підпис особи, яка видала чек.

Відсутність будь-якого з вказаних реквізитів не дозволяє розглядати розрахунковий чек як дійсний документ. Необхідно також відзначити, що відповідальність за збереження чека несе чекодавець, в той час як відповідальність за справжність чека – платник за чеком, на якого покладається обов'язок пересвідчитися усіма можливими способами у справжності чека, а також у тому, що пред'явник чека є уповноваженою особою. Задля цього у пред'явника чека вимагають надати документ, що посвідчує особу. Особа, зазначена у документі, та особа, визначена як отримувач грошей за чеком, мають збігатися. Окрім того, працівник банку перевіряє й інші реквізити документа, що посвідчує особу.

Крім того, підстави дійсності та недійсності розрахункового чека і переказного векселя різняться. У переказному векселі додаткові умови, включені в текст документа, вважаються, в найкращому разі, ненаписаними (наприклад, умова про нарахування відсотків на суму векселя, виданого строком на певний день), а в гіршому – спричиняють його недійсність (наприклад, установлення строку платежу шляхом вказівки на ймовірнісну подію). У цивілістичній літературі зазначається, що, на відміну від переказного векселя, у тексті розрахункового чека дозволяються деякі додаткові реквізити, що не позбавляють його чекової чинності. Вони зазвичай не передбачені законом, але їхнє включення в текст документа не позбавляє його дійсності. До додаткових реквізитів чека (С. Н. Ландкоф називає їх «припустимими додаваннями» або «звичайними приналежностями чека») можна віднести позначку «розрахунковий», а також умови інкасування чека [4, с. 130].

Згідно зі ст. 196 ЦК України, форма й порядок його заповнення визначаються законом і встановлені відповідно до положень банківських правил [1]. При цьому слід розрізняти такі поняття як «формальність розрахунково-чекового зобов'язання» і «форма документа». Формальність розрахунково-чекового зобов'язання означає дотримання в документі реквізитів, передбачених законом. У свою чергу під формою чека потрібно розуміти інформаційно-змістовну послідовність заповнення чека,

порядок розташування чекових реквізитів на бланку документа [5, с. 10]. Водночас сформоване банківською практикою правило стосовно того, що розрахунковий чек має виписуватися на спеціальному бланку і не може бути оформлений на звичайному аркуші паперу, набуло значення звичаю ділового обігу (ст. 7 ЦК України).

В інших державах оформлення чека на спеціальному бланку також є обов'язковим. Так, у США щорічний обіг розрахунків з використанням розрахункових чеків нині становить більше 60 млрд. доларів. І перехід до їхньої автоматичної обробки вимагав істотних змін законодавства [6, с. 27]. У Республіці Молдова всі розрахункові документи, у тому числі розрахункові чеки, повинні виписуватися тільки на бланках установленої форми та реквізитного складу. Чекодержатель не вправі приймати розрахунковий чек до платежу при здійсненні розрахунків за передані товари, виконані роботи або надані послуги у разі, якщо він оформлений не на бланку встановленого зразка [7, с. 68]. Правило щодо обов'язковості оформлення чека на спеціальному бланку встановленої форми з урахуванням відповідних реквізитів має не лише юридичне (інформаційно-легітимізаційне) значення. Урахування чекодавцем нормативних вимог щодо форми та реквізитів розрахункового чека забезпечує банкам-платникам технологічну зручність, спрощуючи сам процес перевірки його дійсності. Автоматична обробка розрахункових документів робить можливою й стандартизацію розрахункових чеків, що, звичайно, можливе тільки при використанні спеціальних формулярів. Технологічне значення форми та реквізитів розрахункового чека не впливає на інтереси клієнтів банку. Однак покладений на них обов'язок оформлення розрахункового чека тільки на спеціальному бланку з урахуванням необхідних обов'язкових відомостей (реквізитів) є одним з реальних засобів зниження для банків-платників ризику оплати підроблених розрахункових чеків.

Оформлення розрахункових чеків на бланках установленого банками-платниками зразка може вплинути на розвиток чекового обігу в цілому. Адже наявність чекової книжки у вигляді зброшурованих стандартних незаповнених бланків розрахункових чеків свідчить про те, що чекодавець дійсно має поточний рахунок у банку. Крім того, наявність чекової книжки зміцнює довіру до оформлюваного розрахункового чека з боку потенційного бенефіціара. Наприклад, у Франції банк-платник при видачі бланків розрахункових чеків зобов'язаний перевіряти наявність даних щодо потенційного чекодавця в картотеці осіб, яким заборонено видавати розрахункові чеки, щоб упевнитися, що ім'я (найменування для юридичних осіб) цього клієнта там не міститься [8, С. 132–133].

Окремим є питання доцільності та можливості оформлення і подальшого використання розрахункових чеків у бездокументарній формі зі здійсненням електронно-числового підпису чекодавця. Нині у документообігу зарубіжних країн використовується факсимільне відтворення власноручного підпису особи або електронного числового підпису із застосуванням сучасних способів цивільної і фінансової криптографії [4, с. 56]. Можливість використання при здійсненні правочинів факсимільного відтворення підпису або електронно-цифрового підпису досить чітко врегульована і положеннями чинного законодавства України [9; 10]. Електронний

цифровий підпис являє собою частину документа, за допомогою нього посвідчується інформація, що становить зміст документа, підтверджуючи його цілісність і дійсність.

Аналіз положень чинного цивільного законодавства і правової природи розрахункового чека дозволяє дати негативну відповідь на питання щодо можливості випуску розрахункових чеків у бездокументарній формі із здійсненням електронно-числового підпису чекодавця. Варто зауважити, що відома спроба ввести в цивільний обіг Російської Федерації бездокументарні векселі (найбільш споріднені з розрахунковими чеками засоби розрахунків) закінчилася категоричною нормативною заборонаю їхньої видачі та обігу в бездокументарній формі. Отже, чинне чекове законодавство України передбачає використання тільки власноручного підпису чекодавця і неприпустимість застосування аналогів його підпису з використанням його факсимільного відтворення або електронно-цифрової форми.

Література

1. Цивільний кодекс України : від 16.01.2003 р., № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 40–44. – Ст. 356;
2. Кулик Д. О. Конструкція розрахункового чека: історія формування та сучасний стан / Д. О. Кулик // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 288–295 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09kdotct.pdf>;
3. Постанова Національного банку України «Про затвердження Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті» : від 21.01.2004 р., № 22 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 13;
4. Ландкоф С. Н. Чек и жироприказ / С. Н. Ландкоф. – Харьков : Старт, 1931. – 175 с.;
5. Мурзин Д.В. Ценные бумаги – бестелесные вещи. Правовые проблемы современной теории ценных бумаг / Д. В. Мурзин. – М. : Статут, 1998. – 176 с.;
6. Stavins Joanna. A Comparison of Social Costs and Benefits of Paper Chek Presentment and Elektronik Check Presentmen with Truncation / Joanna Stavins // New England Economic Review. – 1997. – July/August;
7. Регламент Национального банка Молдовы «О безналичных расчетах в Республике Молдова» : от 12.07.1996 г., № 25/11-02 // Мониторул официал. – 1996. – № 63. – 278 с.;
8. Гавальд К. Банковское право : учреждения, счета, операции, услуги : пер. с фр. / К. Гавальд, Ж. Стуфле ; под ред. В. Я. Лисняка. – М. : Финстатинформ, 1996. – 580 с.;
9. Закон України «Про електронний цифровий підпис» : від 22.05.2003 р., № 852-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – С. 276;
10. Закон України «Про електронні документи й електронний документообіг» : від 22.05.2003 р., № 851 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 275.